
ՄԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱՅԻ ՀԱԿԱՅԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՂԱՐԱՔԱՂԻ ՀԱՐՑՈՒՄ (1918–1920 ԹԹ.) ԵՎ ԱՐԴԻ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ*

ԱՐՄԵՆ ԱՍՐՅԱՆ

<https://doi.org/10.52853/01350536-2021.2-88>

Բանալի բառեր՝ Անդրկովկաս, Մեծ Բրիտանիա, Ղարաբաղ, Ադրբեջան, ազգային խորհուրդ, զավթողական, Հայաստանի Հանրապետություն, ինքնորոշում, իրավական, Հայ ժողովուրդ, շահ, պայքար, տարածաշրջան, քաղաքականություն:

Նախաբան

Հայ ժողովուրդը լիահույս էր, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմում Թուրքիայի կապիտուլյացիայից և Անդրկովկասում Դաշնակից երկրների հաստատվելուց հետո արդարացի լուծում կստանան իրեն հուզող խնդիրները, այդ թվում Անդրկովկասի հայկական երկրամասերը կրնդգրկվեն Հայաստանի առաջին Հանրապետության կազմում: Սակայն Հայ ժողովուրդն ապրեց հերթական հուսախաբույթյունը պատերազմի ընթացքում փոքր ազգերի պաշտպանության խոստումներով հանդես եկած քաղաքակիրթ հորջորջվող Արևմուտքից: Պատերազմից հետո Դաշնակից երկրները, ամենից առաջ Անդրկովկասում թելադրող դիրքեր գրաված Մեծ Բրիտանիան (Անգլիա) ձեռնամուխ եղավ ոչ թե տարածաշրջանում առկա խնդիրների արդար լուծմանը, այլ աշխարհաքաղաքական սեփական խնդիրների լուծմանը, որոնք Հայաստանի և Հայ ժողովրդի շահերի հետ նույնիսկ հեռավոր աղերսներ չունենին:

Մեծ Բրիտանիայի նպատակները տարածաշրջանում

Մեծ Բրիտանիան Անդրկովկասում առկա տարածքային և մյուս խնդիրները վճռելիս հայամետ դիրքորոշում չընդունեց՝ անտեսելով պատերազմի ընթացքում հայությանը տված խոստումներն ու հայության ներդրումը Դաշնակիցների հաղթանակի գործում: Այդ իրողությունն ակնհայտ երևում է 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Դաշնակից երկրների առաջ Թուրքիայի կապիտուլյացիան արձանագրած Մուդրոսի զինադադարի պայմաններում, որում Դաշնակից երկրները ոչ միայն խնդիր չգրեցին ջախջախված Թուրքիային հեռացնել Արևմտյան Հայաստանից, այլև մեծ վերապահումով մոտեցան նրա հեռացմանն Անդրկովկասից, որտեղ նրա բռնազավթման տակ էին գտնվում հիմնականում հայկական երկրամասերը: Մուդրոսի զինադադարի 11-րդ հոդվածում նշվում էր, որ Թուրքական զորքերն արդեն ստացել են Անդրկովկասի մի մասից հեռանալու հրաման, իսկ «մնացած զորքերը կհեռացվեն, եթե

* Ներկայացվել է 23. III. 2021 թ., գրախոսվել է 20. IV. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 17. VI. 2021 թ.:

տեղերում իրադրությունը ուսումնասիրելուց հետո դաշնակիցները ներկայացնեն այդպիսի պահանջ»¹:

Ակնհայտ է, որ միջազգային հարաբերությունների թիվ մեկ դերակատար Մեծ Բրիտանիան իրավական բարենպաստ հիմք էր ստեղծել տարածաշրջանի գործերին միջամտելու և իր կամքը տեղի երկրներին թելադրելու համար: Տարածաշրջանում «դատավորի» դեր ստանձնող Անգլիայի գլխավոր նպատակն Անդրկովկասի տնտեսական և ռազմաքաղաքական կյանքն իր հսկողության տակ դնելն ու Ռուսաստանին այստեղից և, առհասարակ, Արևելքից դուրս մղելն էր:

Որպես այդ քաղաքականության կենսագործման առաջին քայլ՝ 1918 թ. նոյեմբերի կեսերին Անգլիայի Սևծովյան բանակի հրամանատար գեներալ Ջ. Միլնը շտաբկայանով տեղակայվեց Կ. Պոլսում: Դեկտեմբերի 15-ից մինչև 1919 թ. հունվարի 8-ը Բաթումի մոտ ափ հանվեց անգլիական բանակի 27-րդ դիվիզիան, իսկ փետրվարի 7-ին նրա հրամանատար գեներալ-մայոր Ֆոքեստյե-Ուոքերը ժամանեց Երևան:

1919 թ. փետրվարի 15-ին բրիտանական կայսրության ռազմական նախարարությունը հրաման արձակեց իր գլխուժը երկրամասում ժամանակավորապես տեղակայելու մասին: Միաժամանակ Անգլիան ձգտում էր իր պաշտպանությունն տակ վերցնել ինչպես նախկինում իր պատերազմական հակառակորդ Թուրքիային, այնպես էլ վերջինիս օգնությամբ 1918 թ. մայիսի վերջին ստեղծված Ադրբեջանի հայաստյաց իշխանություններին²: Խնդիր դրվեց Թուրքիայի հետ կնքել այնպիսի հաշտություն, որը վերջինիս ցույց կտար Անգլիան նրա բարեկամն է³: 1919 թ. հունվարի 20–22-ին Թիֆլիս և Բաքու գործուղված անգլիական Սևծովյան բանակի հրամանատար գեներալ Ջ. Միլնին հանձնարարվել էր Ադրբեջանի վարչակարգին խոստանալ անգլիական կառավարության պաշտպանությունը: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի հետ հարաբերություններին՝ Միլնը Երևան այցելեց միայն նույն թվականի ապրիլի 28-ից 30-ը: Անգլիան մտադիր էր Ադրբեջանն ու Վրաստանը վերցնել իր հովանավորության տակ, իսկ Հայաստանը հանձնել ԱՄՆ-ի հովանավորությանը: Հայկական Ղարաբաղը⁴ նույնպես ներառվելու էր Մեծ Բրիտանիայի կողմից հսկվելիք գոտու սահմաններում⁵:

¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923), խմբ.՝ Ջ. Կիրակոսյան, Երևան, 1972, էջ 538:

² Ե. Ի շ խ ա ն յ ա ն. Լեռնային Ղարաբաղ 1917–1920 թթ., Երևան, 1999, էջ 202, Нагорный Карабах в 1918–1923 гг. Сборник документов и материалов. Отв. ред. В. А. Микаелян. Ереван, 1992, с. 79–80; Գ. Գ ա լ ո յ ա ն. Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917–1923 թթ., Երևան, 1999, էջ 67, Ս. Վ. ր ա ց յ ա ն. Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 395:

³ Ա. Ղ ա ր ի բ յ ա ն. Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը 1918–1921 թթ. և Մեծ Բրիտանիան, Երևան, 2012, էջ 6:

⁴ Հոդվածում առավելապես օգտագործել ենք պատմական հայկական Արցախին ու միջնադարում տրված Ղարաբաղ անունը՝ ելնելով քննվող ժամանակաշրջանում նրա առավել մեծ հրապարակային կիրառություն ունենալու հանգամանքից:

⁵ Г. Г. Ма х м у р я н. Губернаторство Карабах-Зангезур и британская политика 1918–1919 гг. в Карабахе. — Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան, Շու-

Ավելի ուշ՝ 1930 թ., Հայաստանի վարչապետներից Ա. Խատիսյանը Մեծ Բրիտանիայի ադրբեջանամետ քաղաքականությունը բացատրել է Ադրբեջանը հզորացնելու և նրա նավթն օգտագործելու ձգտմամբ⁶։ Բացի այդ, անգլիական քաղաքականության վրա ազդող գործոններից էր նաև այն, որ Հայաստանը ոչ միայն թույլ, քայքայված երկիր էր, այլև ավանդաբար դիտվում էր որպես Ռուսաստանի պոտենցիալ դաշնակից, իսկ նորաստեղծ Ադրբեջանը՝ հուսալի պատվար Ռուսաստանի դեմ⁷։

Անգլիական կառավարության դիրքորոշման վրա էական ազդեցություն չունեցավ գեներալ Ջ. Միլնի գեկուցումն այն մասին, որ այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանի իշխանությունները պատրաստ էին կատարել անգլիական հրամանատարության բոլոր ցանկությունները⁸։ Չրնկավեց այն փաստը, որ Հայաստանը քաղաքականապես կողմնորոշվել էր դեպի Արևմուտք՝ անտեսելով Ռուսաստանի հետ տնտեսական ու ռազմավարական շահերը, որոնք, ի դեպ, խիստ նվազել էին 1917 թ. ռուսական հեղափոխությունների հետևանքով։ Կարծում ենք՝ այս փաստը կարող է կողմնորոշիչ դեր ունենալ մեր երկրի արտաքին քաղաքականությունը մշակելու համար. Հայաստանը պետք է ամեն ինչ անի Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները հաստատուն հիմքերի վրա դնելու համար (սա չի նշանակում Արևմուտքի հետ հարաբերությունների խզում), այն պարզ պատճառով, որ Արևմուտքը երբեք մեր երկիրը չի գերադասել ու չի գերադասի Թուրքիայից և նրա կրտսեր «եղբայր» Ադրբեջանից։ Վերջիններս Արևմուտքի համար ունեն մեծ նշանակություն աշխարհում իրենց թիվ մեկ հակառակորդ Ռուսաստանի դեմ մղվող պայքարում։ Թուրքիան Ռուսաստանի բնական թշնամին է, հետևաբար նաև՝ Արևմուտքի բնական դաշնակիցը։

Թեև պարզված Անգլիայի և Դաշնակից մյուս երկրների կողմից տարածաշրջանում Ադրբեջանին վերապահվող դերից ու տարածքային վեճերը լուծելու հարցում նրանց ադրբեջանամետ կեցվածքից՝ Ադրբեջանը, որը Թուրքիայի պարտությունից հետո միառժամանակ պատիվ վիճակում էր, ակտիվացրեց իր զավթողական գործողություններն Անդրկովկասի հայկական երկրամասերին, առաջին հերթին՝ Ղարաբաղին տիրելու համար։

Մեծ Բրիտանիայի հակահայ քաղաքականությունը Ղարաբաղի հարցում 1918–1920 թթ.

Անդրկովկասում անգլիական ռազմական հրամանատարությունը բացառիկ ակտիվություն դրսևորեց Ղարաբաղն Ադրբեջանին հանձնելու հարցում։ Կարծում ենք՝ դա ամենևին պատահական չէր։ Ղարաբաղը հայկական ամենամարտունակ, ազատատենչ ու բնականից անմատչելի երկրամասերից էր, Զանգեզուրի դարպասը և վերջինիս նվաճման գլխավոր նախապայմանը։ Այս

չիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2007, էջ 161։

⁶ Ա. Խատիսյան. Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 178։

⁷ Հ. Հարությունյան. Լեռնային Ղարաբաղը 1918–1921 թթ., Երևան, 1996, էջ 233–234։

⁸ Գ. Գալոյան. նշվ. աշխ., էջ 57։

գույժ հայկական երկրամասերը հանձնելով Ադրբեջանին՝ Անգլիան կարող էր ամբողջությամբ կառավարել հայ-ադրբեջանական հարաբերությունները՝ բռնացքի մեջ պահելով թե՛ Ադրբեջանին և թե՛ Հայաստանին ու այդ կերպ առաջ տանել իր հեռահար պլանները⁹:

Արդեն 1918 թ. նոյեմբերի 17-ին, երբ անգլիական զորքերը մտան Բաքու, այնտեղ տեղակայված դաշնակից (փաստացի՝ անգլիական) զորքերի հրամանատար Վ. Թոմսոնը հայտարարեց Ադրբեջանի, այսպես կոչված, տարածքային ամբողջականությունը ճանաչելու մասին՝ դրա տակ նկատի ունենալով նաև հայկական գույժ երկրամասեր Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը¹⁰: Դրանով կոպտորեն անտեսվեցին 1918 թ. հուլիսին ու սեպտեմբերին գումարված Ղարաբաղի հայության առաջին ու երկրորդ համագումարի որոշումները՝ Ղարաբաղն անկախ վարչաքաղաքական միավոր հռչակելու, Ադրբեջանի իշխանությունը մերժելու և Ղարաբաղի անկախ կառավարություն ստեղծելու մասին¹¹: Ղարաբաղի հայության և Հայաստանի զգոնությունն ու հակազդեցությունը թուլացնելու նպատակով անգլիացիները նշում էին, թե տարածքային հարցերը վերջնականապես լուծվելու են Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում, պարզապես մինչև այդ երկրամասը պետք է ենթարկվի Ադրբեջանի իշխանությանը:

Անգլիայի հակահայկական դիրքորոշումը գործնականորեն առաջին անգամ դրսևորվեց 1918 թ. նոյեմբերի 26-ին՝ դեպի Ղարաբաղ զորավար Անդրանիկի սկսած ռազմարշավի հարցում: Այն բանից հետո, երբ Ղարաբաղի հայության խնդրանքով օգնության շտապող զորավար Անդրանիկը, երկօրյա կռիվներում ջախջախելով Ջանգեզուրի և Ղարաբաղի միջև կուտակված թուրք-թաթարական ու քրդական զինված խմբերին, հասել էր Ավդալար գյուղ, որից հետո գրեթե անարգել կարող էր շարժվել Շուշի, բանագնացներ, սպաներ անգլիացի Զ. Սքուայրը և ֆրանսիացի Ն. Գասֆիլդը նրան հանձնեցին Բաքվից Վ. Թոմսոնի ուղարկած նամակը: Վերջինս զորավարից պահանջում էր «ձեռնպահ մնալ որևէ թշնամական գործողություններից ուղղված թուրքական և ադրբեջանական զորքերի դեմ» ու նախազգուշացնում Շուշի մտնելու դեպքում զորավարն անձամբ պատասխանատու կլինի արյունահեղության համար, և որ իր հրահանգները չկատարելը «լրջորեն կազդեն հայերի հարցի վրա, երբ այն քննարկվի խաղաղության վեհաժողովում»¹²: Անձնական պատասխանատվությունից երբեք չխուսափած Անդրանիկը՝ թուրքերի կամ անգլիացիների հետ չընդհարվելու և դրանով իսկ հայոց շահերը չփնասելու մտահոգությամբ, դադարեցրեց արշավանքն ու վերադարձավ Ջանգեզուր: Անգլիացիները լավ էին հասկանում, որ Ղարաբաղում հայկական զինուժի հզորացումը մեկընդմիջտ կձախողի երկրամասն Ադրբեջանին հանձնելու իրենց ծրագիրը: Այդ իսկ պատճառով նրանք չբավարարվեցին

⁹ Г. Г. Махмурия. Губернаторство Карабах-Зангезур..., с. 155–156, 160; Ն. Ա. Երի. Book Review – Eprikyan Armine, Nakhijevan in 1917–1921. – “Review of Armenian Studies” (Yerevan), 2020, № 3, p. 252.

¹⁰ Հ. Սիմոնյան. Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Բ, Երևան, 1996, էջ 460:

¹¹ Ե. Իշխանյան. Նշվ. աշխ., էջ 202:

¹² Г. Г. Махмурия. Губернаторство Карабах-Зангезур..., с. 155–152.

Անդրանիկի մուտքը Ղարաբաղ կանխելով: Մի շարք քայլերի շնորհիվ հասան նրան, որ 1919 թ. մարտի 25-ին գորավարը հեռացավ նաև Ջանգեզուրից¹³:

Խախտելով հայերին պաշտպանելու մասին իրենց խոստումը՝ անգլիացիները ոչինչ չարեցին ադրբեջանական հարձակումները Ղարաբաղի հայկական բնակավայրերի վրա կանխելու ուղղությամբ: Ընդհակառակը, 1919 թ. հունվարի 15-ին երկրամասի հայությունն ուղղված պաշտոնական հայտարարությամբ Անդրկովկասում անգլիական ռազմական առաքելությունն իր լիակատար աջակցությունը հայտնեց նույն օրն Ադրբեջանի կառավարության կողմից Ղարաբաղ–Ջանգեզուրի նահանգապետ նշանակված հանցագործ, հայատյաց խոսրով բեկ Սուլթանովին¹⁴: Ղարաբաղի հայությունից պահանջելով ճշտորեն կատարել նրա բոլոր «օրինական հրամանները»¹⁵: Սա այն դեպքում, երբ անգլիացիները տեղյակ էին նրա թուրքական գործակալ լինելու իրողությանը¹⁶:

Հայաստանի կառավարությունը, որի դրությունը բավական ծանր էր, փորձում էր պաշտոնական հայտարարությունների միջոցով հակազդել անգլո-ադրբեջանական ճնշումներին ու սատարել գոյամարտ մղող Ղարաբաղի հայությանը: Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Ս. Տիգրանյանն անմիջապես պաշտոնական բողոք ուղղեց անգլիական զորքերի հրամանատարությունը¹⁷, իսկ կառավարությունը 1919 թ. հունվարի 21-ին ընդունեց հետևյալ որոշումը. «1) Ջանգեզուրի և Ղարաբաղի հայաբնակ շրջանները, կազմելով Հայաստանի հանրապետության անբաժան մասը, կառավարվում են հանրապետության կառավարության կողմից հաստատված օրենքների միջոցով և Հայաստանում գործող օրենքների հիման վրա: 2) Հաղորդակցության դժվարությունների պատճառով ժամանակավորապես՝ երկրի ընդհանուր վարչությունը հանձնվում է գոյություն ունեցող «Ջանգեզուրի հայկական Ազգային Խորհուրդին, որը կոչվելու է «Ջանգեզուր–Ղարաբաղի շրջանային Խորհուրդ» ... 3) Խորհուրդը կառավարում է ժամանակավորապես երկիրը Հայաստանի Հանրապետության անունից և նրանից ստացված լիազորություններով ... 4) Հանրապետության կառավարությունը ուղարկում է Գորիս մի պետական կոմիսար իբրև իր ներկայացուցիչը Ջանգեզուր–Ղարաբաղի հայկական շրջանի համար»¹⁸:

ՀՀ կառավարության այս որոշումը Ղարաբաղի հայության ռազմական ոգին բարձրացնելու առումով անչափ կարևոր էր, սակայն անգլիական դիրքորոշման վրա ազդեցություն չգործեց:

¹³ A. Nassibian. Britain and the Armenian Question 1915–1923. London, 1984, p. 156; Ա. Սիմոնյան. Ջանգեզուրի գոյամարտը 1917–1921 թթ., Երևան, 2017, էջ 249:

¹⁴ Ռ. Հոփհաննիսյան. Հայաստանի Հանրապետություն, հ. 1, Երևան, 2005, էջ 175–176:

¹⁵ Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., с. 62.

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 142:

¹⁷ Ա. Սիմոնյան. նշվ. աշխ., էջ 225:

¹⁸ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 199, ց. 1, գ. 38, թ. 5–6:

Զգուշանալով Անգլիայի թշնամական արձագանքից՝ Հայաստանից ռազմական ու տնտեսական օգնություն, ինչպես նաև փորձառու գործիչներ չգործողվեցին Ղարաբաղ, այնինչ դա կարող էր որոշիչ ազդեցություն ունենալ իրադարձությունների զարգացման վրա: Դեպքերի Հայանպաստ զարգացումը Զանգեզուրում, որի մասին կիսովի ստորև, ասվածի վառ ապացույցն է:

Ժամանակակիցները քննադատել են Հայաստանի կառավարության կեցվածքը Ղարաբաղի հարցում: Երկրամասի ժողովրդական կառավարության նախագահ Եղիշե Իշխանյանն այս առիթով 1966 թ. իր հուշերում, որոնց հիմքում ընկած են 1917–1920 թթ. կատարած օրագրությունները, գրել է՝ Հայաստանի կառավարությունը ցուցաբերում էր «դանդաղկոտություն ու զգուշավորություն» և ավելացնում, որ նա պետք է ժամանակին փորձառու մի գինավորականի Ղարաբաղում նշանակեր նահանգապետ և այդ մասին միայն որպես ի գիտություն Հայտներ դաշնակից զորքերի հրամանատարությանը¹⁹: 1919 թ. ամռանը Հայաստանի կառավարության քաղաքականությունը Ղարաբաղի հարցում քննադատել է նաև Ղարաբաղի ժողովրդական լուսավորության վարիչ Հակոբ Տերունին: Վերջինս Եղիշե Իշխանյանին ասել է, որ Հայաստանի «կառավարությունը ... լուրջ, մտածված ու ծրագրված վերաբերմունք չունի Զանգեզուր–Ղարաբաղի, մանավանդ Ղարաբաղի վերաբերյալ: Եթե Արամը (խոսքը Հայաստանի Հանրապետության հիմնադիր և ներքին գործերի նախարար Արամ Մանուկյանի մասին է – Ա. Ա.) վաղաժամ մեռած չլիներ, վստահ եղիր, այլ վերաբերմունք կլիներ»²⁰:

Ժամանակային հեռավորությունից կարելի է ասել՝ իրոք, Հայաստանի կառավարությունը երբեմն ավելորդ զգուշավորություն էր ցուցաբերում Ղարաբաղի հարցում, որը վնասում էր գործերի հաջողությանը: Սակայն ճիշտ չի լինի լիովին ընդունել կառավարության հասցեին արված վերոհիշյալ քննադատական խոսքերը: Խնդիրն այն է, որ Անգլիան Ղարաբաղի հարցի լուծման հետ էր կապում հօգուտ Հայաստանի տարածքային մյուս խնդիրների լուծումը: Խոսքը հատկապես Նախիջևանի ու Կարսի մասին էր, որոնք ևս Հայաստանի համար ունեին ռազմավարական նշանակություն: Առանց անգլիական օժանդակության, առնվազն բարյացակամ վերաբերմունքի՝ Հայաստանի համար այդ հարցերի լուծումն անհնար կլիներ: Որպեսզի ասվածը պարզ լինի՝ մի փոքր մանրամասնենք: Անգլիայի իմացությամբ ու հովանավորությամբ 1919 թ. ընթացքում ադրբեջանական բանակը թուրքական զորամասերի հետ բազմիցս հարձակվեց Զանգեզուրի վրա, սակայն ստացավ վճռական հակահարված²¹: Այստեղ հատկանշականն այն է, որ անգլիացիներն ադրբեջանական զորքերի հարձակումներին, ինչպես նաև Ադրբեջանի կողմից երկրամասի շրջափակման փաստին չէին արձագանքում, իսկ Հայերին ինքնապաշտպանական քայլերի համար դատապարտում և, նույնիսկ, սպառնում էին: Այսպես, 1919 թ. ապրիլի 30-ի ադրբեջանական տապալված հարձակումից հետո իր պլանների ձախողումից անհանգստացած անգլիական կողմը մայիսի 3-ին Գորիս ուղարկեց 83-րդ բրիգադի հրամանատար, գեներալ Դ. Շատլվորթին, ով ամսի 9-ին Զանգեզուրի շրջանային խորհրդի անդամներից պահանջեց ճանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը, բայց ստացավ վճռական մերժում:

¹⁹ Ե. Իշխանյան. նշվ. աշխ., էջ 356:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 505:

²¹ Ա. Սիմոնյան. նշվ. աշխ., էջ 186–388:

Շրջանային խորհրդի անդամները, մասնավորապես, նշեցին. «Հայաստանի Հանրապետության երկրամաս Զանգեզուրի» դեմ կատարած ամեն մի ագրեսիվ գործողություն կհանդիպի ամենաուժեղ և կատաղի դիմադրության Զանգեզուրի հայ ժողովրդի կողմից: Սպառնալիքներ տեղալով Հայաստանի կառավարության կողմից պաշտոնապես Զանգեզուրի կոմիսար նշանակված Արսեն Շահմազյանի հասցեին՝ անգլիացին վերադարձավ Շուշի: Զանգեզուրի հայության վճռական կեցվածքը և Հայաստանի կառավարության աջակցությունը երկրամասի հայությանը, ի վերջո, անգլիացիներին ստիպեցին համակերպվել այն փաստի հետ, որ անհնար է հայկական այդ երկրամասը ենթարկել Ադրբեջանին: Շատվորթին այլ բան չէր մնում, քան Գորիսում անգլիական առաքելությանը հանձնարարել, որ տեղի հայ գործիչներին հետ որոշեն Զանգեզուրի և Ադրբեջանի սահմանը: Որոշվեց այն անցկացնել Զաբուղ գետով²²:

Դրությունը բոլորովին այլ էր Նախիջևանում ու Կարսում: Այստեղ հայկական տարրը թույլ և անկազմակերպ էր, որից էլ օգտվելով Անգլիան ավելի ուժեղ ու ցավոտ ճնշում էր գործադրում Հայաստանի վրա: Այսպես, Նախիջևանի երկրամասը Հայաստանի կառավարմանը հանձնելու դիմաց Անգլիան կառավարությունից պահանջում էր Ղարաբաղի նկատմամբ ճանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը և ձեռնպահ մնալ գաղթականների տունդարձին աջակցելուց: 1919 թ. մայիսի 3-ին Թիֆլիսում Ա. Խատիսյանի, Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Լ. Եվանգուլյանի, Վ. Թոմսոնի, Կովկասում բրիտանական հետախուզության պետ Վ. Բիչի, 27-րդ դիվիզիայի փոխադրման միջոցների պետ, դերգորավար Ա. Բրաֆի, բրիտանական զորքի երևանյան խմբի հրամանատար, գեներալ Ք. Դեյվի միջև կայացած բանակցություններում ՀՀ կառավարությունից, իրոք, պահանջել էին հայտարարել, որ Ղարաբաղը չպետք է ընդդիմանա Բաքվի որոշումներին²³: Մայիսի 6-ին Թոմսոնը կրկնեց նույն պահանջը Լ. Եվանգուլյանին²⁴:

Անգլիայի բացահայտ աջակցությունից թևավորված՝ Ադրբեջանի կառավարությանը լիտիաբար հայտարարեց, թե Ղարաբաղն ու Զանգեզուրն Ադրբեջանի անբաժանելի տարածքներն են: Ավելին, Ադրբեջանը մեծաքանակ զորքեր կենտրոնացրեց Ղարաբաղի սահմաններին և ստորաբաժանումներ մտցրեց Խանքենը²⁵ ու Շուշի՝ երկրամասը նվաճելու համար: Ղարաբաղ էր ժամանել նաև Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարը:

Որքան էլ դրությունը ծանր էր, Ղարաբաղի հայությունը տեղի չտվեց Ադրբեջանի ու Անգլիայի ճնշումներին: 1919 թ. փետրվարին գումարված Ղարաբաղի հայության չորրորդ համագումարը վճռականորեն բողոքեց Ղարաբաղն իր տարածք համարելու Ադրբեջանի մտադրության դեմ՝ հայտա-

²² Նույն տեղում, էջ 274–275:

²³ ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 2, գ. 964Ա, թ. 39, Նախիջևան–Շարուրը 1918–1921 թթ., փաստաթղթեր և նյութեր. – «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1993, № 1–2, էջ 98, Ա. Եփրիկյան. Նախիջևանը 1917–1921 թթ., Երևան, 2016, էջ 91:

²⁴ Г. Г. Махмурия. Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918–1920 гг. Бремя белого человека. Ереван, 2002, с. 69–70, 72; Ն ու յ ն ի՝ Անգլիական ռազմական վարչակարգը Անդրկովկասում և Հայաստանի կառավարությունը (1918 թ. դեկտեմբեր – 1919 թ. օգոստոս). – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2001, № 2, էջ 74–76:

²⁵ XIX դարում հայկական պատմական Վարարակներ թուրք-թաթարների կողմից անվանակոչվել էր Խանքենդի: 1923 թ. այն վերանվանվեց Ստեփանակերտ:

րարելով, որ երկրամասի հայ ազգաբնակչությունը երբեք չի ճանաչի Ադրբեյջանի իշխանությունը²⁶:

Անգլիական զորքերի հրամանատարությունը Սուլթանովին աջակցելու համար 1919 թ. փետրվարի 24-ին Շուշի գործուղեց իր երկրորդ առաքելությունը՝ մայոր Գ. Մոնք-Մեյսոնի գլխավորությամբ, 400 զինվորներով: Վերջինս հենց իրենց նախաձեռնությամբ Շուշի եկած Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի ու, միաժամանակ, ՀՅԴ կենտրոնական կոմիտեի ներկայացուցիչներ Գ. Բալայանին, Լ. Զարաֆյանին, ինչպես և Ի. Միրզաբեկյանին, Ն. Նասիբյանին ու Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհրդի անդամներին առաջարկեց ստորագրել մի հայտարարություն, որ Արցախը, մինչև Զաքուղ գետը, ժամանակավորապես հանձնվում էր Ադրբեյջանին: Բայց հայ գործիչները կտրականապես մերժեցին այդ առաջարկը²⁷:

Զայրացած Մոնք-Մեյսոնը Շուշիից հեռացրեց չորրորդ համագումարի աշխատանքներին օժանդակելու համար Բաքվից երկրամաս եկած վերոհիշյալ գործիչներին և այդ կապակցությամբ հայերի չըջանում առաջացած հուզումները հանդարտեցնելու համար քաղաքի հայկական թաղամաս մտցրեց անգլիական ստորաբաժանում:

Ղարաբաղի հայության, հատկապես՝ զորահրամանատարների գերակշիռ մասի համար ակնհայտ էր՝ անգլիացիները երբեք չեն համաձայնվի, որ Ղարաբաղն ընդգրկվի Հայաստանի կազմում: Այդ իսկ պատճառով, որպես փոխգիշտմային տարբերակ, առաջարկեցին ստեղծել անկախ Ղարաբաղի նահանգ՝ սեփական կառավարությամբ²⁸: Սակայն այս առաջարկությունը չընդունվեց Անգլիայի կողմից: Շուշիի նրա առաքելությունը 1919 թ. փետրվարի 28-ին Ղարաբաղի Հայոց ազգային խորհրդից պահանջեց ընդունել Սուլթանովի իշխանությունը: Ազգային խորհուրդը մերժեց այդ պահանջը և առաջարկեց Ղարաբաղում ստեղծել անգլիական զենեռալ-նահանգապետություն՝ հիմք ընդունելով անգլիական կողմի այն հայտարարությունը, թե մինչև խաղաղության կոնֆերանսի վճիռը Ղարաբաղը չպետք է ենթարկվի որևէ պետություն²⁹: Սակայն Անգլիան, ցուցաբերելով կողմնակալություն, մերժեց նաև այս առաջարկությունը և շարունակեց աջակցել Ադրբեյջանին:

Ղարաբաղի Հայոց ազգային խորհրդի դիրքորոշումից անհանգստացած՝ Վ. Թոմսոնը 1919 թ. մարտի սկզբին երկրամասի ղեկավարությանն ու անդամների մի մասին հրավիրեց Բաքու: Անշուշտ, Թոմսոնի ակնկալիքը մի կողմից այն էր, որ Բաքվում անհամեմատ դյուրին կլինե՞ր ճնշել հայ ներկայացուցիչներին, մյուս կողմից՝ Ղարաբաղի գլխատված հայությանը կարելի կլինե՞ր արագ ծնկի բերել: Հենց այդ նպատակով էլ այդ օրերին նա Ադրբեյջանին թույլատրեց նոր զորքեր տեղափոխել Ղարաբաղ (1919 թ. մարտին Ադրբեյջանն այստեղ արդեն իսկ ուներ 3000 զինվորական), իսկ Ղարաբաղի կառավարությունն արգելեց հայկական ուժեր բերել Շուշի՝ այն անհեթեթ պատճառաբա-

²⁶ Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., с. 79–80.

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 40, թ. 18–19, Հ. Աբրահամյան. Մարտնչող Արցախը 1917–2000, գիրք Ա (1917–1923), Երևան, 2003, էջ 112, Ա. Սիմոնյան. նշվ. աշխ., էջ 240:

²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 40, թ. 3:

²⁹ Ա. Ղարիբյան. նշվ. աշխ., էջ 94–95:

նույնությամբ, թե, իբր, դրանից լարվածությունը կուժեղանար: Նկատենք՝ Անգլիան նույն խտրական քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ վարում էր նաև Նախիջևանում:

1919 թ. մարտի 28-ին Ա. Խատիսյանի, ռազմական նախարար Հ. Հախվերդյանի, արտգործնախարար Ս. Տիգրանյանի հետ նրանում կայացած խորհրդակցության ժամանակ Վ. Թոմսոնը փորձեց Հայաստանի կառավարության վրա ճնշում գործադրելու միջոցով հասնել նրա կողմից Ղարաբաղում Սուլթանովի իշխանության հաստատմանը, սակայն ապարդյուն³⁰: Հայաստանի վճռականությունը չխանգարեց, որ գեներալ Վ. Թոմսոնին փոխարինած Շատլփորթը 1919 թ. մարտի վերջին Բաքվում հայտարարեր, որ մինչև հարցի վերջնական լուծումը Ղարաբաղը պետք է ճանաչի Ադրբեջանի իշխանությունը, իսկ վերջինիս դեմ ուղղված ցանկացած գործողություն կգնահատվի որպես Անգլիայի դեմ ուղղված քայլ, որից հետո հայերին պարզապես կստիպվեն թարկվել³¹: Սակայն նույնիսկ Բաքվում, կարելի է ասել, պատանդի կարգավիճակում գտնվող Ղարաբաղի պատվիրակները մնացին անդրդվելի՝ նշելով, որ իրենք ռազմական դիմադրություն ցույց կտան բոլորին, ովքեր կփորձեն ներխուժել Ղարաբաղ: Եվ, իրոք, երկրամասի հայությունը, ցուցաբերելով արիություն ու վճռականություն, գեներալ ձեռքին պաշտպանում էր իր ազատությունն ու արժանապատվությունը: Վրդովված Շատլփորթը շուտով պահանջեց հրափրել Ղարաբաղի հայության նոր համագումար՝ հուսալով նրա մասնակիցների նկատմամբ անմիջական ճնշումների միջոցով հասնել Ղարաբաղի կողմից Ադրբեջանի իշխանության ճանաչմանը: Մեծ ջրախմբով նա ժամանեց Շուշի և մասնակցեց 1919 թ. ապրիլի 23–29-ը գումարված Ղարաբաղի հայության հինգերորդ համագումարին՝ պահանջելով ճանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը³²: Սակայն, ի հեճուկս անգլիացիների, Ղարաբաղի հայության համագումարը հայտարարեց, որ երբեք չի ընդունի Սուլթանովի իշխանությունը³³: Զուր էր անգլիացիներին ուղղված համագումարի տեղեկանքն Ադրբեջանի հակահայկական քաղաքականության և Թուրքիայի դաշնակիցը լինելու մասին. իրենց հակահայ նպատակադրումներում անդրդվելի անգլիացիները ձերբակալեցին կամ Շուշիից հեռացրեցին Ղարաբաղի Հայոց ազգային խորհրդի մի շարք անդամներին և նշանավոր այլ գործիչներին: Նրանց ու Ադրբեջանի իշխանություններին մի պահ նույնիսկ հաջողվեց դադարեցնել ազգային խորհրդի գործունեությունը Շուշիում³⁴: Սակայն դա չկոտրեց Ղարաբաղի հայության դիմադրական ուժը. կազմակերպվեց ինքնապաշտպանական նոր մարմին, որը ժամանակավորապես փոխարինեց ազգային խորհրդին:

³⁰ Ե. Ի շ խ ա ն յ ա ն. *նշվ. աշխ.*, էջ 202, ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 12, թ. 123–124, Գ. Մ ա խ մ ու ը յ ա ն. *Անգլիական ռազմական վարչակարգը...*, էջ 70–71:

³¹ Ա. Ղ ա Ր Ի Բ Յ ա ն. *նշվ. աշխ.*, էջ 102:

³² Հ. Ա Բ Ե Ր ա հ ա մ յ ա ն. *նշվ. աշխ.*, էջ 129–132, Ա. Ս ի մ ո ն յ ա ն. *նշվ. աշխ.*, էջ 256–257:

³³ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 38, թ. 27, Գ. Գ ա լ ո յ ա ն. *նշվ. աշխ.*, էջ 6:

³⁴ Ս. Մ Ե լ ի ք–Յ ո լ չ ե ա ն. *Բազմի հերոսամարտը.*– «Հայրենիք» (Բոստոն), 1925, թիւ 12, էջ 124:

Բացի այդ, Անգլիան ու Ադրբեյջանը քայլեր ձեռնարկեցին Ղարաբաղում հայերի միասնությունը խարխելու համար: Նրանք դրան ուղղված կադրային քաղաքականություն էին վարում. բարեբախտաբար, այդ գործում լուրջ հաջողությունների չհասան:

Հարկ է նկատել, որ Ղարաբաղում իրենց պլաններն իրագործելու համար անգլիացիները դիմում էին նաև կեղծիքի՝ լուրեր տարածելով, թե, իբր, Հայաստանի Հանրապետությունը ճանաչել է Ադրբեյջանի իշխանությունը Ղարաբաղի նկատմամբ: Սակայն իրականությունն այլ էր. 1919 թ. մարտի 28-ին երևանում տեղի ունեցած վերահիշյալ խորհրդակցության ժամանակ Հայաստանի վարչապետ Ա. Խատիսյանը Վ. Թոմսոնին հայտնել էր, որ Ղարաբաղի հարցում Հայաստանը մնում է իր տեսակետին³⁵: Նույն խորհրդակցության ժամանակ փորձելով մեղմել անգլիական կողմի դիրքորոշումը՝ Ա. Խատիսյանը Վ. Թոմսոնին առաջարկեց մինչև Փարիզի խաղաղության խորհրդաժողովում հարցի լուծումը Ղարաբաղը վերցնել անգլիական գեներալ-նահանգապետի կառավարման ներքո: Վ. Թոմսոնը, սակայն, մերժեց ինչպես այդ առաջարկը, այնպես էլ թաթարներին գինաթափելու պահանջը: Ավելին, խորհրդակցությանը մասնակցող Դաշնակից երկրների ներկայացուցիչները Հայաստանի կառավարությունից պահանջեցին իր ներկայացուցիչներին հետ կանչել Ղարաբաղից: Հայաստանի այդպիսի քաղաքականությունից վրդովված՝ մայիսի 3-ին Վ. Թոմսոնն Ա. Խատիսյանին թիֆլիսում հայտարարեց, թե Ղարաբաղի գործերին իր միջամտությամբ Հայաստանը, կարծես թե, պատերազմ է հայտարարում Անգլիային³⁶: Իսկ Դ. Շատլվորթը, 1919 թ. մայիսին Շուշիում քննադատելով Հայաստանի կառավարության քաղաքականությունը Ղարաբաղի հարցում, հայտարարեց. «... Ղարաբաղի շուրջը կատարվող գործերը, որոնք տարվում են անգլիական հրամանատարության ծրագրին հակառակ, կարող են արժանանալ հազարավոր հայերի կյանք»³⁷: Փաստորեն՝ Անգլիան բացահայտորեն սպառնում էր հայկական կողմին, որպեսզի վերջինս մեղմեր իր դիրքորոշումը Ղարաբաղի հարցում: Սակայն Հայաստանի կառավարությունը տեղի չտվեց:

Իրենց հեռագնա պլաններից ելնելով՝ անգլիացիները չէին ցանկանում ամբողջությամբ դիմադրկվել ՀՀ-ի և Ղարաբաղի հայության շրջանում, ուստի պարբերաբար նշում էին, թե վիճելի հարցերը վերջնականապես լուծվելու են Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում: Բայց իրականում շարունակում էին աջակցել Ադրբեյջանին:

Անգլիացիների գիտությունը 1919 թ. մայիսի 20-ից Ադրբեյջանը հայտարարեց Ղարաբաղի տնտեսական բոյկոտ, անգամ հացահատիկ չէր վաճառում Ղարաբաղի հայությանը, որպեսզի սովի սպառնալիքով վերջինիս ստիպեր ընդունել իր իշխանությունը: Անգլիացիները ոչինչ չձեռնարկեցին ադրբեյջանական բանակի կողմից 1919 թ. մայիսի վերջին և հունիսի սկզբին Ղարաբաղի հայության դեմ հարձակման նախապատրաստությունները կանխելու համար, այլև հունիսի 5-ին Սուլթանովին օգնեցին ադրբեյջանական բանակի զորամա-

³⁵ Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., с. 140–142.

³⁶ Նույն տեղում, էջ 86, Գ. Махмудян. Политика Великобритании ..., с. 69–70.

³⁷ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 252, թ. 84, ֆ. 200, ց. 1, գ. 146, թ. 37–38:

սեր մտցնել քաղաքի հայկական թաղամաս և տեղավորել զորանոցներում: Անգլիացիները ոչ միայն չկանխեցին հունիսի 4–7-ը թուրք-ադրբեջանցիների կողմից Շուշիի հարևանությամբ գտնվող Ղայթալիչեն գյուղի գրեթե ամբողջ բնակչության՝ 600–620 հայերի կոտորածը կանխելու համար, այլև արգելեցին Ղարաբաղի շրջաններից իրենց հայրենակիցներին օգնության չտալով հայկական 4.000-անոց զորագնդի մոտքը Շուշի՝ սպառնալով հակառակ պարագայում Սուլթանովին քաղաքը գրավելու իրավունք տալ: Անգլիացիները Ղարաբաղի Հայոց ազգային խորհրդի ղեկավարությանը հեռացրին Շուշիից կեղծ խոստումներ տալով իրավիճակը կարգավորելու մասին: 1919 թ. հունիսի 18-ին Դավիթ Անանունին ուղարկած նամակում ծագումով արցախցի, պատմաբան Լեոն (Առաքել Բաբախանյան) Ղայթալիչենի հայության կոտորածի կապակցությամբ գրում էր. «Մենք պետք է որոտաձայն հայտնենք ամբողջ աշխարհին, որ 620 կանանց և երեխաների արյունն ընկնում է գետնի վրա: Թոմսոնի և Շատելվորտի գլխին»³⁸:

Անգլիայի և Ադրբեջանի ուժեղացող ռազմաքաղաքական ճնշման պայմաններում 1919 թ. հունիսի 28-ին Վարանդայի Շոշ գյուղում հրավիրված Ղարաբաղի հայության վեցերորդ համագումարը՝ հայ ազգաբնակչությանը փորձություններից հեռու պահելու նպատակով, քննարկեց ժամանակավորապես Ադրբեջանի իշխանությունը ճանաչելու հարցը: Իսկ ահա հաջորդ 1919 թ. օգոստոսի 12–15-ին նույն վայրում գումարված Ղարաբաղի հայության յոթերորդ համագումարը՝ երկրամասում խաղաղություն հաստատելու ակնկալիքով, օգոստոսի 22-ին Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Սուլթանովի հետ կնքեց 26 կետանոց համաձայնագիր: Համաձայնագրի 2-րդ կետով Ադրբեջանի կողմից երկրամասի հայության անվտանգության ապահովման, ղեկավար մարմինների պահպանման, բնակչության զինաթափում չիրականացնելու և մի շարք այլ պարտավորությունների ստանձնման պայմանով, համագումարը ճանաչում էր Ղարաբաղի լեռնային մասի՝ Շուշիի, Ջեբրայիլի և Ջևանշիրի գավառների ժամանակավոր գտնվելը Ադրբեջանի Հանրապետության սահմաններում³⁹: Բայց, ինչպես և սպասելի էր, Ադրբեջանը չկատարեց իր ստանձնած պարտավորություններն ու չբավարարվեց կնքված համաձայնագրով, ամենից առաջ նրա ժամանակավոր բնույթով ու հետագայում Ղարաբաղից պահանջեց ամբողջությամբ ընդունել իր իշխանությունը:

Անգլիան, որն ամեն ինչ արել էր Ղարաբաղն Ադրբեջանին ենթարկելու համար, իր գործերը դուրս բերեց երկրամասից, իսկ 1919 թ. օգոստոսի 15-ին նաև Անդրկովկասի մնացած շրջաններից՝ մինչ այդ մեկ անգամ ևս փորձելով ՀՀ վարչապետ Ա. Խատիսյանի վրա ճնշում գործադրելու միջոցով հասնել Ղարաբաղի վրա Սուլթանովի իշխանության ճանաչմանը, սակայն հաջողության չհասավ⁴⁰:

³⁸ Հայաստանի Հանրապետության Գրականության և արվեստի թանգարան, Դ. Անանունի ֆոնդ, վավ. 53, թ. 3–5, Հ. Գրիգորյան, Հ. Մխոյան. Դավիթ Անանունի և Լեոյի նամակագրությունից. – «Պատմություն և մշակույթ» (Երևան), 2020, № 1, էջ 267:

³⁹ Ս. Վրացյան. Նշվ. աշխ., էջ 339–341: Համաձայնագրի տեքստը տե՛ս R. Hovannisian. Նշվ. աշխ., էջ 186–187:

⁴⁰ Ս. Վրացյան. Նշվ. աշխ., էջ 339–341, R. Hovannisian. Նշվ. աշխ., էջ 186–187:

Անգլիական ռազմական հրամանատարության քաղաքականությունից ծայրաստիճան դժգոհ ՀՀ կառավարությունը 1919 թ. օգոստոսի 28-ին դիմեց Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին՝ նրա օգնությամբ Ղարաբաղի հարցին արդարացի լուծում տալու նպատակով⁴¹։ Վերջինս հարցին անդրադարձավ 1920 թ. ապրիլին Սան Ռեմոյի կոնֆերանսում և որոշեց, որ Անդրկովկասի սահմանների որոշումն անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների ներքին գործն է և պետք է կարգավորվի բանակցություններով, իսկ համաձայնություն չկայանալու դեպքում խնդիրը պետք է հանձնվեր իրավարարության:

Որքան էլ որ Մեծ Բրիտանիան վարում էր ադրբեջանամետ քաղաքականություն, այնուամենայնիվ, անգլիական զորքերի հեռացումն Անդրկովկասից խոր անհանգստություն առաջացրեց Հայաստանում: Պատճառն այն էր, որ հետևելով «մտրակի և քաղցրաբլիթի» քաղաքականությանը՝ Անդրկովկասում դեռևս իրենց քաղաքական ներկայությունն ապահովող անգլիացիները զսպում էին Ադրբեջանին ու թուրքերին: Այդ հանգամանքը վկայում է, որ Հայաստանի դրությունը, ցավոք, ծանր էր ու խոցելի: Սա, թերևս, խոսում է նաև այն մասին, որ Հայաստանի կառավարությանը դժվար էր Ղարաբաղի հարցում գնալ կտրուկ գործողությունների՝ առավել ևս Անգլիային հակադրվելու ճանապարհով:

1920 թ. փետրվարին ադրբեջանական բանակը, որն անգլիացիների տևական աջակցության շնորհիվ շոշափելի առավելություն էր ստացել Ղարաբաղում, գրեթե ամբողջությամբ կենտրոնացել էր նրա սահմաններին և անթաքույց խնդիր ուներ նվաճել այն ու կոտորել տեղի հայությունը: Ռազմական գերակշռությունից ոգևորված՝ Սուլթանովը փետրվարի 19-ին պահանջեց Ղարաբաղը հայտարարել Ադրբեջանի մաս, որը փետրվարի 22-ին Շոշ գյուղում գումարված ութերորդ համագումարի կողմից մերժվեց⁴²: Սակայն վտանգն օրըստօրե ահագնանում էր, թշնամին պատրաստվում էր լայնածավալ հարձակման Ղարաբաղի վրա: Դա կարող էր կործանարար լինել երկրամասի հայության համար: Այդ իսկ պատճառով Ղարաբաղի հայությունը որոշեց նախաձեռնությունը խլել թշնամուց և ջարդերը կանխելու նպատակով մարտի 22-ի լույս 23-ի գիշերը գենք բարձրացրեց ադրբեջանական զավթիչների դեմ: Սակայն ուժերն անհավասար էին և Ադրբեջանի զինված ուժերի ու տեղի թափար բնակչության կողմից հրդեհվեց և ամբողջությամբ ոչնչացվեց հայկական զարդը՝ Շուշին⁴³: Այդ ճակատագրական պահին օգտվելով Անդր-

⁴¹ Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., с. 335–338.

⁴² Ս. Վրացյան. նշվ. աշխ., էջ 395:

⁴³ Տե՛ս Խատիսյանի 30. 03. 1920-ի դիմումը Թիֆլիսում գործող Դաշնակիցների ներկայացուցիչներին. Ա. Կիսիբեկյան. Լեռնային Ղարաբաղը և նրա կենտրոն Շուշին մինչև փետրվարյան հեղափոխությունը 1917 թ. (համառոտ ակնարկ). – ՀԱԱ, ֆ. 314, ց. 1, գ. 34, թ. 219, Հ. Թումյան. Դեպքերը Լեռնային Ղարաբաղում 1917–1920 (պատմական ակնարկ), Երևան, 2008, էջ 281, Ս. Վրացյան. նշվ. աշխ., էջ 395, R. Hovannisian. The Republic of Armenia, vol. III, pp. 157–159; Г. Махмуриян. Шуши 1919–1920 гг. в документах Госдепартамента США и Национального архива Армении. – Ադրբեջանի պետական ահաբեկչությունը և էթնիկական զտումների քաղաքականութ-

կովկասում անգլիացիների ազդեցության էական թուլացումից՝ գործին վճռականորեն միջամտեց ՀՀ-ն: 1920 թ. ապրիլի 13-ին Հայաստանի առաջին Հանրապետությունից Ղարաբաղ մտան Դրոյի 5.000 և Գարեգին Նժդեհի 300 մարտիկները: Ապրիլի 25-ին Ղարաբաղի հայության իններորդ համագումարը ոչ միայն մերժեց Ադրբեջանի իշխանությունը, այլև Ղարաբաղը հռչակեց Հայաստանի մաս⁴⁴:

1920 թ. սկզբներին, երբ Խորհրդային Ռուսաստանն Անդրկովկաս վերադառնալու հայտ ներկայացրեց, Անգլիան ձեռնարկեց բացահայտ քայլեր Հայաստանին Ռուսաստանի դեմ ստեղծվելիք ռազմական դաշինքին մասնակից դարձնելու ուղղությամբ: Հունվարի 30-ին Բաքվից Երևան ժամանած Անդրկովկասում անգլիական գլխավոր հանձնակատար Զ. Ուորդլոպը Հայաստանի կառավարությանը պարզորոշ հայտնեց՝ պետք է վերջ տալ բոլշևիկների հետ սիրախաղերին: «Անդրկովկասի բոլոր հանրապետություններն այժմ ունեն մեկ ու մեծ վտանգավոր թշնամի, և այդ թշնամին Ռուսաստանն է: Այդ թշնամու դեմ է, որ դուք պետք է ուղղվեք ձեր բոլոր ուժերը»⁴⁵, – հայտարարեց նա:

Զ. Ուորդլոպը Հայաստանի կառավարությանն առաջարկեց Ադրբեջանի ու Վրաստանի հետ ստեղծել կոնֆեդերացիա ընդդեմ Ռուսաստանի: Կառավարության անդամների այն պնդումներին, թե Հայաստանը գլխավոր թշնամին հարավից է, և որ հարկավոր է առաջին հերթին ապահովել Հայաստանի անվտանգությունը հարավից, այն է՝ Թուրքիայից, Անգլիայի ներկայացուցիչը պատասխանեց՝ Հայաստանի սահմանային վեճերը հարևանների հետ երկրորդական նշանակություն ունեն, որ գլխավորը հանրապետությունների միությունն է ընդհանուր թշնամու՝ Ռուսաստանի դեմ: Հայաստանի գրաված չեզոքությունն այդ հարցում չընկալվեց Անգլիայի կողմից և, բնականաբար, չփոխեց նրա քաղաքականությունն իր նկատմամբ: Կարծում ենք, նաև այս համատեքստում պետք է դիտարկել այն փաստը, որ Անգլիան ՀՀ-ի իշխանությունը չճանաչեց գրեթե միատարր հայ բնակչություն ունեցող Լեռնային Ղարաբաղում, և փոխարենը ճանաչեց նրա իշխանությունը մահմեդականների բավական մեծ տեսակարար կշիռ ունեցող, թուրքական գործակալներով և զինվորականությամբ լցված Կարսի ու Նախիջևանի նկատմամբ: Այս կերպ Անգլիան իրենից ուղիղ կախվածության մեջ էր պահում թե՛ Հայաստանին, թե՛ Ադրբեջանին՝ անհրաժեշտության դեպքում նրանց իր կամքը պարտադրելու համար: Անգլիան կարող էր երկու երկրների համար էլ բարդություններ ստեղծել:

Անշուշտ, իրավացի է Հ. Հարությունյանը, երբ գրում է, որ Ղարաբաղն Ադրբեջանին բռնակցելը փաստացիորեն եղել է ոչ միայն Ադրբեջանի և

յունը Լեռնային Ղարաբաղի դեմ. Միջազգային գիտագործնական կոնֆերանսի զեկուլցումներ, Շուշի, 2010, էջ 67–68, 48–51, 95–96:

⁴⁴ Հ. Հարությունյան. նշվ. աշխ., էջ 233–234:

⁴⁵ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 6, գ. 25, թ. 1–5, ֆ. 200, ց. 1, գ. 464, թ. 30–33, Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., с. 367–369, Նախիջևան–Շարուրը 1918–1921 թթ., էջ 132–134, Գ. Պետրոսյան. Հայաստանի հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի ոչ Խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918–1920 թթ.), Երևան, 2006, էջ 282:

Թուրքիայի, այլև Անգլիայի ու նրա դաշնակից երկրների քաղաքականությունը⁴⁶:

Անգլիայի հակահայ քաղաքականությունն իրեն զգացնել տվեց նաև հետագայում, մասնավորապես՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտին՝ 1945 թ. հուլիսի 17-ից օգոստոսի 2-ը գումարված Պոտսդամի կոնֆերանսում: Կոնֆերանսի հուլիսի 22-ի և 23-ի նիստերում Խորհրդային Միության ղեկավարությունն առաջ քաշեց 1921 թ. Թուրքիայի կողմից Խորհրդային Հայաստանից ու Խորհրդային Վրաստանից պոկած Կարսի, Արդահանի և Արդվիլի մարզերը նրանց վերադարձնելու հարցը⁴⁷: Անգլիան, ելնելով իր շահերից, նախ ի դեմս վարչապետ Ուինսթոն Չերչիլի ու արտգործնախարար Էնթոնի Իդենի⁴⁸, ապա հուլիսի 28-ից նրանց փոխարինած նորընտիր վարչապետ Կլեմենտ Էտլիի և նորանշանակ արտգործնախարար Էռնեստ Բևինի, հանդես եկավ հայ ժողովրդի համար զգայուն ու չափազանց կարևոր այդ հարցի արդարացի լուծման դեմ: Հուլիսի 28-ից կոնֆերանսում Անգլիան ներկայացնող նորանշանակ արտգործնախարար Է. Բևինը հավանություն տվեց Թուրքիայի վարչապետ Շյուքրյու Սարաջոլլուի այն մտքին, թե իբր «Կարսի և Արդահանի շրջաններում հայեր չկան»: Անգլիան, նաև ԱՄՆ-ը թիկունք կանգնեցին Թուրքիային՝ պատրաստակամություն հայտնելով պաշտպանել այդ երկրի արևելյան սահմաններն ու, դրանով իսկ, հերթական անգամ խափանեցին հայության հույսերի, թեկուզ և մասնակի, իրականացումը: Այդ տերությունների նպատակը Թուրքիային Խորհրդային Միության դեմ որպես հենակետ օգտագործելն էր: Այդպես էլ արվեց: Հերթական անգամ հայության շահերը զոհաբերվեցին մեծ քաղաքականությունը: 1946 թ. հունիսին Անգլիայի այդ դիրքորոշումը մերկացնող քաղաքական հայտարարությամբ հանդես եկավ նշանավոր արևելագետ, դիվանագետ, պատմաբան, Անգլիայի և Ֆրանսիայի ակադեմիկոսների իսկական անդամ Վլադիմիր Մինորսկին: Մեջբերելով Ադուլֆ Հիտլերի հայտնի խոսքերը Հայոց մեծ եղեռնի մասին՝ «Այսօր ո՞վ է հիշում հայերի կոտորածը», Վ. Մինորսկին ընդգծեց, որ «մարդկության հիշողությունն այդքան էլ կարճ չէ և նա հիշում է, թե ինչ են արել երիտթուրքերը հայերի հետ»⁴⁹:

Մեծ Բրիտանիայի հակահայ քաղաքականությունը Ղարաբաղի հարցում արդի փուլում

Հարյուր տարի անց՝ մեր ժամանակներում, պատմությունը կարծես կրկնվելիս լինի: Ապացույցը Ղարաբաղյան շարժման ընթացքում Մեծ Բրիտանիայի կողմից իրականացվող քաղաքականությունն է:

⁴⁶ Հ. Հաբուսյան. նշվ. աշխ., էջ 234:

⁴⁷ Դաշնակից երեք տերությունների՝ ՍՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի ղեկավարների Բեռլինի (Պոտսդամի) կոնֆերանսը (1945 թ. հուլիսի 17 – օգոստոսի 2) (փաստաթղթերի ժողովածու), Երևան, 1989, էջ 166–168, 183–184, 591:

⁴⁸ Հ. Սիմոնյան. Թուրք–հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991, էջ 531–533:

⁴⁹ <https://konakovobiblioteka.ru/index.php/personalii/434-minorskij-vladimir-fe-dorovich>

Ինչպես հայտնի է, 1988 թ. Լեռնային Ղարաբաղի հայութիւնը ոտքի կանգնեց հանուն ազատ ինքնորոշման իրավունքի՝ նպատակ ունենալով միավորվել Մայր Հայրենիքին, որից անջատվել և Ադրբեջանին էր բռնակցվել 1921 թ. հուլիսի 5-ին բոլշևիկյան Ռուսաստանի կողմից: Կտրականապես մերժելով Ղարաբաղի հայութիւն արդարացի ձգտումը՝ Ադրբեջանը Ղարաբաղի հայութիւն սկսած խաղաղ իրավական շարժմանը պատասխանեց Սումգայիթի ջարդով և պատերազմի սանձազերծմամբ:

Իրեն պարտադրված պատերազմում Ղարաբաղի հայութիւնը և նրան Հայաստանից ու աշխարհի տարբեր կողմերից օգնութիւն հասած հազարավոր հայորդիներ ադրբեջանական զորքերի ու նրանց միացած թուրքական, աֆղանական, չեչենական հազարավոր վարձկանների դեմ տարան փառավոր հաղթանակ: Հայկական ինքնապաշտպանական ուժերն ազատագրեցին հինավուրց Շուշին և տասնյակ այլ բնակավայրեր, որոնք թշնամին վերածել էր արցախահայութիւն դեմ պատերազմական հենակետերի: Անվտանգութիւնն ապահովման անհրաժեշտութեամբ պայմանավորված՝ ազատագրվեցին նաև Ղարաբաղից 1920-ական թվականներին անջատված ու Ադրբեջանի սովորական վարչական շրջանների վերածված հայկական մի շարք տարածքներ: Թշնամուն հասցվեց ծանր հարված, և նա ստիպված էր զինադադար խնդրել: 1994 թ. մայիսի 5-ին Ղրրղզստանի մայրաքաղաք Բիշքեկում Ռուսաստանի, Հայաստանի և Ղարաբաղի միջև ստորագրված արձանագրութիւն հիման վրա, որին Ադրբեջանը միացավ մայիսի 10-ին, մայիսի 12-ին կողմերի միջև հաստատվեց զինադադար: Այնուհետև ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի հովանու ներքո սկսվեց դարաբաղյան հիմնախնդրի կարգավորման երկար ու ձիգ բանակցային գործընթացը:

Ղարաբաղի հայութիւնն ազատ ինքնորոշման ձգտումն ամբողջութեամբ համապատասխանում էր միջազգային իրավունքի հիմնարար սկզբունքներից մեկին՝ ազգերի ինքնորոշման իրավունքին, և նա ամեն ինչ արեց միջազգային ու խորհրդային օրենքներին համապատասխան ինքնորոշվելու համար: 1991 թ. դեկտեմբերի 10-ին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութիւնում անցկացվեց անկախութիւն հանրաքվե, որի արդյունքում 1992 թ. հունվարի 6-ին ԼՂՀ Գերագույն խորհուրդը հաստատեց ԼՂՀ պետական անկախութիւնը, 2006 թ. ընդունվեց նրա առաջին, իսկ 2017 թ.՝ երկրորդ Սահմանադրութիւնը, որում այն սկսվեց կոչվել Արցախի Հանրապետութիւն: Այնուամենայնիւ՝ միջազգային հանրութիւնն այդպես էլ չճանաչեց Արցախի հայութիւնն ստեղծած պետական միավորի անկախութիւնը:

Անդրկովկասից հեռու, բայց այստեղ իրենց առանձնահատուկ շահերն ունեցող միջազգային հարաբերութիւնների խոշոր դերակատարները՝ ԱՄՆ-ը, ՅՈւ.Ե.Մ., Գերմանիան, Անգլիան, Ղարաբաղյան շարժման սկզբնավորումից ի վեր, ըստ ամենայնի, փորձեցին այն օգտագործել տարածաշրջանում իրենց դիրքերն ամրապնդելու համար: Նրանց գլխավոր նպատակը ռուսական ազդեցութիւն թուլացումն էր Անդրկովկասում: Քանի որ Հայաստանը Ռուսաստանի ռազմավարական դաշնակիցն էր, Արևմուտքի երկրները նրան, բնականաբար, որոշակի վերապահումով էին վերաբերվում:

Եթե արևմտյան երկրների մի մասը՝ ԱՄՆ-ը, Գերմանիան և, հատկապես, ՅՈւ.Ե.Մ. Ղարաբաղյան հակամարտութիւնն ավելի քան 30 տարիների ըն-

Թացքում կարեկցանքի հրապարակային խոսքեր կամ հայտարարություններ էին ուղղում հայ ժողովրդին կապված Ադրբեյջանի կողմից երկրամասի հայտնության դեմ սանձազերծած պատերազմի ու ագրեսիվ այլ գործողությունների հետ, ապա Անգլիան առանձնապես հրապարակային վերաբերմունք չդրսևորեց Ղարաբաղյան շարժման նկատմամբ, առավել ևս չդատապարտեց Ադրբեյջանին ու նրան մշտապես օգնող Թուրքիային: Հավատարիմ մնալով ուրիշի ձեռքով կրակից չազանական հանելու իր դարավոր քաղաքականությանը՝ Անգլիան գաղտնի, բայց հետևողական քայլերով հովանավորեց Թուրքիային և Ադրբեյջանին, որպեսզի նախ իր տնտեսական ու քաղաքական դիրքերն ամրապնդի տարածաշրջանում, երկրորդ՝ նրանց միջոցով զսպի, իսկ հաջորդության դեպքում նաև տարածաշրջանից ընդհանրապես հեռացնի Ռուսաստանին:

Արդեն 1990-ական թվականների սկզբին Անգլիան ձեռնարկեց հեռահար քայլեր տարածաշրջանի հաղորդակցությունների և հանքահումքային ռեսուրսների նկատմամբ իր վերահսկողությունը հաստատելու ուղղությամբ: Դրանցից առաջինը Բաքու–Ջեյհան նավթամուղի կառուցումն էր, որը, կարելի է ասել, իրականացման շավիղի մեջ դրվեց 1994 թ. սեպտեմբերի 20-ից, երբ Բաքվում ստորագրվեց ադրբեյջանական նավթահանքերը շահագործելու մասին պայմանագիր: Շուտով կազմվեց միջազգային կոնսորցիում, որում տոն տվող դարձավ անգլիական “British Petroleum” ընկերությունը: Առաջարկվեցին ադրբեյջանական հում նավթը Եվրոպա տեղափոխելու երեք ուղիներ, այդ թվում և Հայաստանով: 1997 թ. հունիսին ԱՄՆ-ի Կոնգրեսն ընդունեց մի որոշում, որով առաջարկվում էր Բաքու–Ջեյհան նավթամուղին անցկացնել Հայաստանով: Կոնգրեսի որոշման մեջ որպես հիմնավորում նշվում էր, որ նավթամուղի Բաքու–Հայաստան–Ջեյհան հատվածը պետք է ծառայի տարածաշրջանի կայունության ու տնտեսական զարգացմանը: Սակայն նավթամուղի միջազգային կոնսորցիումը և Ադրբեյջանի պետական «ՍՕՔԱՐ» ընկերությունը պնդում էին, որ այդ ծրագիրը հնարավոր է իրագործել միայն հայ-ադրբեյջանական հակամարտության կարգավորման դեպքում: Իսկ Ադրբեյջանի նախագահ Հ. Ալիևն այդ կապակցությամբ նշեց, որ ծրագիրը կարող է ընդունել, եթե Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման հիմքում դրվեին իր պայմանները, ինչը նշանակում էր ինքնորոշված Արցախի և Հայաստանի անձնատվություն⁵⁰: Ի վերջո, Անգլիայի և Արևմուտքի մի շարք երկրների ջանքերի շնորհիվ որոշվեց (1999 թ.) նավթամուղը կառուցել Բաքու–Թիֆլիս–Ջեյհան գծով՝ Ռուսաստանը չընդունելու ակնհայտ մտադրությամբ: Նավթամուղի օպերատորը և բաժնետոմսերի 30 %-ի տերն անգլիական “British Petroleum” ընկերությունն է, որը ներկայումս հսկայական շահույթ է ապահովում Անգլիային:

Որքան էլ որ տնտեսական շահույթի ակնկալիքը մեծ լիներ, սկզբից ևեթ պարզ էր, որ Բաքու–Թիֆլիս–Ջեյհան նավթամուղը լուրջ տնտեսական իրադարձություն չէր լինելու և ունենալու էր ոչ պակաս քաղաքական նշանակություն: Ադրբեյջանի նախագահ Հ. Ալիևի բնորոշմամբ՝ այդ խողովակաշարով ոչ թե նավթ էր հոսելու, այլ քաղաքականություն, որ և՛ Եվրոպայի, և՛ Թուրքիայի համար չկա Ադրբեյջան, կա խողովակաշարերով հոսող քաղաքակա-

⁵⁰ «Ազգ» (Երևան), 20. VI. 1997:

նություն, որը կրճքով պաշտպանում են⁵¹: Այս առումով նկատենք, որ Ռուսաստանից անկախ իրազեկումով այդ ծրագիրը որոշակի հնարավորություններ էր բացում Հայաստանի իշխանությունների արտաքին քաղաքականությունը համար, ինչը, կարծում ենք, բավարար չափով չօգտագործվեց:

“British Petroleum”-ի ղեկավար Ջոն Բրաունը նավթամուղի պաշտոնական բացման ժամանակ՝ 2006 թ. հուլիսի 13-ին, ունեցած ելույթում այդ նախագիծն անվանեց XXI դարի կարևորագույն նախագծերից⁵²: Անշուշտ, նա իրավացի էր, որովհետև այդ նավթամուղով տարածաշրջանում հիմք էր դրվում քաղաքական նոր իրավիճակի, որում որոշակիորեն բարձրանալու էր Անգլիայի և, ընդհակառակը, թուլանալու Հայաստանի բնական ու ռազմավարական դաշնակից Ռուսաստանի դերը: Դա դրական ոչինչ չէր կարող տալ Հայաստանին:

Բնականաբար, Անգլիան և այն երկրները, որոնց նավթային ընկերությունների վերահսկողության տակ էին Ադրբեյջանի ամենահեղինակավոր նավթահորերը, Բաքու-Թիֆլիս-Ջեյհան նավթամուղը, շահագրգռված էին, որպեսզի Ղարաբաղյան պատերազմում հաղթի Ադրբեյջանը և ավելի ամուր դիրքեր զբաղեցնի տարածաշրջանում:

Ադրբեյջանի նավթահանքների շահագործումը և նավթամուղի կառուցումն Անգլիայի առաջին խոշոր քայլերն էին տարածաշրջանում, որոնք ինքնին նպաստեցին Ադրբեյջանի ամրապնդմանը և, հակառակը, Հայաստանի խոցելիությանը: Հետագա տարիներին, ինչպես կարող ենք եզրակացնել այժմ հասանելի տեղեկության հիման վրա, Անգլիան տնտեսական ազդեցությունը տարածաշրջանում ընդլայնելուն համընթաց ձեռնարկեց քայլեր իր քաղաքական ներկայությունն ամրապնդելու ուղղությամբ: Պատահական չէ, որ Անգլիայի ուշադրության կենտրոնում հայտնվեց նաև Հայաստանը: Անգլիան հետևողական քայլեր ձեռնարկեց Հայաստանի քաղաքական դաշտի, բնականաբար, նաև պետական իշխանության նկատմամբ վերահսկողություն հաստատելու համար: Ինչպես վկայում են ռուսաստանյան մի շարք աղբյուրներ՝ 2004 թվականին անգլիական հատուկ ծառայությունների կողմից հավաքագրվեցին բազմաթիվ գործիչներ: Իսկ 2018 թ. Անգլիայի արտաքին հետախուզության «ՄԻ 6»-ի ղեկավար Ռիչարդ Մուլը, ով 2014–2017 թթ. եղել էր Անգլիայի դեսպանը Թուրքիայում, ապա՝ Անգլիայի արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական հարցերով տնօրենը, ղեկավարեց Հայաստանում իրենց գործակալներին իշխանության բերելու⁵³ և, բնականաբար, տարածաշրջանում Անգլիայի ազդեցությունն էականորեն ուժեղացնելու քաղաքականությունը: Անգլիայի այդ քաղաքականությունը, որը չէր կարող ԱՄՆ-ի հետ համաձայնեցված չլինել, իր սուր ծայրով ուղղված էր Ռուսաստանի դեմ (երկու երկրները բազմիցս են համակարգել իրենց ջանքերն ընդհանուր հակառակորդ Ռուսաստանի դեմ), ըստ էության, նպաստում էր ոչ միայն Ադրբեյջանին հանձնելուն, այլև տարածաշրջանի հաղորդակցությունները վերաձևա-

⁵¹ <http://www.irates.am/hy/1603395736>

⁵² <https://armenpress.am/arm/news/492244.html>

⁵³ https://evo-rus.com/avto/exluzive/kurginyan-pashinyan-agent-kotorogo-posta-vili-tolko-s-odnoj-tselyu.html?utm_source=yxnews&utm_medium=desktop

վորելուն, հօգուտ Անգլիայի նոր եկամտաբեր հանքերի շահագործման իրավունք ձեռք բերելուն և այլն:

Անգլիայի ադրբեջանամետ կեցվածքը, անկասկած, թելադրված տարածաշրջանում նրա տնտեսական ու քաղաքական շահերով, ավելի ակտիվացավ և շոշափելի դարձավ 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ին սկսված Ղարաբաղյան երկրորդ պատերազմի ընթացքում: Պատերազմի սկսվելուց հաշված օրեր անց անգլիական «British Petroleum» ընկերությունն իր աջակցությունը հայտնեց Ադրբեջանի կառավարությանը: Այդ օրերին հայտնի դարձավ նաև, որ Անգլիան հետաքրքրված է Արցախի Հանրապետության մասը կազմող հայկական ազատագրված շրջաններով՝ Քարվաճառով (Քելբաջար), Քաշաթաղով (Լաչին), Զրականով (Զեբրայի), որոնք, ինչպես հայտնի էր դեռևս խորհրդային շրջանից, հարուստ էին թանկարժեք հանքահումքային պաշարներով (ոսկի, արծաթ, պղինձ, կապար և այլն)⁵⁴:

2020 թ. հոկտեմբերի 27-ին, պատերազմի շրջանում, անգլիական «Anglo-Asian Mining» ընկերությունը մամուլ հաղորդագրություն տարածեց, որում հայտարարեց, որ շահագործելու է Կովսականի (Զանգեզան) ոսկու հանքերը: Նաև հայտնի դարձավ, որ այդ ընկերությունը Կովսականի տարածաշրջանի ոսկու հանքերի շահագործման պայմանագիր է կնքել Ադրբեջանի կառավարության հետ (5 տարով հետախուզական, իսկ հետո 15 տարով շահագործման նպատակով):

Տարածաշրջանային գարգացումները, Արցախյան երկրորդ պատերազմն ու դրանում Թուրքիայի անմիջական և լայն մասնակցությունը, Թուրքիայի նախագահ Ռ. Էրդողանի մարտաշունչ, հակահայկական ելույթները պատերազմի, Հայաստանի Հանրապետության ու Արցախի Հանրապետության, տարածաշրջանային և Արևելյան խնդիրների մասին, Թուրքիայի հեռավոր պլաններն Արևելքում Անգլիայի եթե ոչ բացահայտ աջակցության, ապա լուռ համաձայնության պայմաններում, թույլ են տալիս մտածել՝ Անգլիան մտադիր է նպաստել, այսպես կոչված, «Թուրքական խալիֆայության» ստեղծմանը: Հասկանալի է, Թուրքիային աջակցելով Անգլիան նպաստում էր Արևելքում իր դիրքերի ամրապնդմանը և Ռուսաստանի դիրքերի թուլացմանը: Ինչպես Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում ու դրան հաջորդած ժամանակաշրջանում, այնպես էլ այժմ Անգլիան համոզված է, որ Թուրքիային շատ ավելի հեշտ կլինի դուրս մղել տարածաշրջանից, քան Ռուսաստանին:

2020 թ. նոյեմբերի 12-ին, երբ արդեն Արցախյան երկրորդ պատերազմում Հայաստանը ներքին ու արտաքին գործոնների ազդեցությամբ պարտություն էր կրել, հայտնի «ՄԻ 6»-ի ղեկավարն Անկարայում Թուրքիայի ղեկավարության ներկայացուցչի հետ քննարկեց Ղարաբաղի, ինչպես նաև Մեղրիի տարածքով Թուրքիան Կասպից ծովին կապող միջանցքի հարցերը: Վերջին հանգամանքն անուղղակիորեն, բայց նաև ակնհայտորեն վկայում է Արցախյան երկրորդ պատերազմում, հատկապես դրանում Հայաստանի պարտությամբ Անգլիայի շահագործվածության մասին. հանգամանք, որ նա կարողացել էր երկար ժամանակ քողարկել:

⁵⁴ <https://www.lragir.am/2011/06/10/49200/>

Պետական բարձր մակարդակով Անգլիայի աղբբեջանամետ կեցվածքը հրապարակային արտահայտություն գտավ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդում 2020 թ. հոկտեմբերի սկզբին, երբ նա կասեցրեց պատերազմի դադարեցմանն ուղղված Մինսկի խմբի համանախագահ երկրների ներկայացրած բանաձևը: Իսկ դա նշանակում է, որ բանաձևի վրա վետո դնող երկիրը կողմ է թե՛ պատերազմին, թե՛ երրորդ երկրների միջամտությանը և թե՛ ահաբեկչական խմբավորումների ներգրավմանն այս պատերազմում:

Հավելենք նաև, որ 2021 թ. մարտի 11-ին հայտնի դարձավ Արցախի Հանրապետության, հետևաբար, Հայաստանի դեմ Անգլիայի անմիջական, ուղիղ թշնամական գործողության մասին: Արցախի Հանրապետության հատուկ Հանձնարարությունների գծով ներկայացուցիչ Բորիս Ավագյանը տեղեկացրեց՝ Արցախում բարեգործական կազմակերպության անվան տակ ականազերծման աշխատանքներ իրականացնող անգլիական «Halo Trust» ընկերությունը թուրքական հատուկ ծառայություններին է տրամադրել Արցախի ականապատված տարածքների քարտեզը, որը, բնականաբար, թշնամուն թույլ է տվել 2020 թ. աշնան պատերազմում արագ և անվնաս հաղթահարել հայկական բանակի պաշտպանական բնագծերը⁵⁵: Ինչպես սպասելի էր՝ ընկերության կողմից այդ հայտարարությունը մերժվեց: Կարծում ենք, մեկնաբանություններն ավելորդ են:

Եզրակացություն

Այսպիսով, Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Անդրկովկասում գերիշխող դիրքեր գրաված Մեծ Բրիտանիան, անտեսելով պատերազմի ընթացքում հայությունը տված խոստումներն ու հայության ներդրումը դաշնակիցների հաղթանակի գործում, Ղարաբաղի հարցում որդեգրեց հակահայ, աղբբեջանամետ ու թուրքամետ դիրքորոշում: Շարունակ ճնշում գործադրելով Հայաստանի Հանրապետության և Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչության վրա՝ Անգլիան փորձեց հասնել Ղարաբաղի նկատմամբ Աղբբեջանի գերիշխանության հաստատմանը, սակայն Ղարաբաղի հայության անդիջում կեցվածքը և վճռական դիմադրությունը ձախողեց անգլո-աղբբեջանական այդ պլանը:

Մեծ Բրիտանիայի հակահայ դիրքորոշումը պայմանավորված էր իր ռազմավարական ծրագրերով՝ հսկողություն հաստատել տարածաշրջանի տնտեսական ու ռազմաքաղաքական կյանքի նկատմամբ ու Ռուսաստանին այս տեղից և, առհասարակ, Արևելքից դուրս մղել: Այս կարևոր խնդիրն իրականացնելու համար Մեծ Բրիտանիան խորացրեց դաշնակցային կապերն իր երբեմնի հակառակորդ Թուրքիայի ու վերջինիս օգնությամբ ստեղծված Աղբբեջանի հետ՝ ելնելով ինչպես դրանց ռազմատնտեսական պոտենցիալից, այնպես էլ հակառուսական դիրքորոշումից:

Ներկայում ևս հետապնդելով ռազմավարական նույն խնդիրները, Մեծ Բրիտանիան ուղղակի կամ անուղղակի վարում է թուրքամետ ու աղբբեջանամետ, հետևաբար, հակահայ քաղաքականություն, ըստ էության, խոչըն-

⁵⁵ «Ազգ» (էլեկտրոնային շաբաթաթերթ, Երևան), 30. III. 2021:

դոտելով Ղարաբաղյան խնդրի արդարացի լուծմանը: Պատմության ընթացքում այս էլ որերորդ անգամ Մեծ Բրիտանիան տնտեսական ու քաղաքական չափը գերադասում է արդարությունից, խաղաղությունից, ժողովուրդների բարօրությունից:

Պատմությունն աներկբա ցույց է տալիս, որ Ղարաբաղյան խնդրի կարգավորման հարցում ո՛չ մի պարագայում և ո՛չ մի ժամանակ չի կարելի հույս դնել արդարամտության ու պատմականորեն հիմնավորված իրավունքների կամ միջազգայնորեն «երաշխավորված» բանակցությունների վրա: Ղարաբաղի հարցի արդարացի լուծմանը Հայաստանը, համայն հայությունը կարող են հասնել միայն ռազմական, տնտեսական ու գիտատեխնիկական բավարար հզորության և ուժեղ ու վստահելի դաշնակիցներ ունենալու դեպքում:

Արմեն Ասրյան – պ. գ. թ., դոցենտ, ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարության գնահատման և թեստավորման կենտրոնի գլխավոր մասնագետ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայոց ցեղապանություն, Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմություն, նրա հիմնադիր Արամ Մանուկյանի կյանքն ու գործունեությունը: Հեղինակ է 2 մենագրության, 30-ից ավելի հոդվածի, 1 ուսումնասիրական դասագրքի, թեստերի ժողովածուի և համահեղինակ՝ 1 ուսումնասիրական ձեռնարկի: asryan.arm@gmail.com

REFERENCES

- Abrahamyan H. Martnchogh Artsakhe 1917–2000, girk A (1917–1923), Yerevan, 2003 (In Armenian).
 Adrbidjani petakan ahabekchutyuney yev etnikakan ztumneri kaghakakanutyune Lernayin Gharabaghi dem, Mijazgayin gitagordsnakan konferansi zekutsumner, Shushi, 2010 (In Armenian).
 “Azg” (Yerevan), 20. VI. 1997 (In Armenian).
 “Azg” (elektronayin shabatatert), Yerevan, 30. III. 2021 (In Armenian).
 Dashnakits erek terutyunneri՝ SSHM-i, AMN-i yev Meds Britaniayi khekavarneri Berlini (Potsdami) konferanse (1945 t. hulis 17 – ogostosi 2) (pastatghteri zhoxovadsu), Yerevan, 1989 (In Armenian).
 Eprikyan A. Nakhidjevane 1917–1921 tt., Yerevan, 2016 (In Armenian).
 Galoyan G. Hayastane yev meds terutyunnere 1917–1923 tt., Yerevan, 1999 (In Armenian).
 Gharibyan A. Lernayin Gharabaghi himnakhndire 1918–1921 tt. yev Medz Britanian, Yerevan, 2012 (In Armenian).
 Ghulyan Y. Hayastan-Adrbidjan haraberutyunneri patmutyunits (1918–1920 tt.), Yerevan, 2009 (In Armenian).
 Grakanutyun yev arvesti tangaran, D. Ananuni fond, vav. 53, t. 3–5 (In Armenian).
 Grigoryan H., Mkhoyan H. Davit Ananuni ev Leoyi namakagrutyunits.– “Patmutyun yev mshakuyt” (Yerevan), 2020, № 1 (In Armenian).
 Harutyunyan H. Lernayin Gharabaghe 1918–1921 tt., Yerevan, 1996 (In Armenian).
 Hayastani Azgayin arkhiv, f. 199, ts. 1, g. 12, t. 5–6, 27, g. 38, t. 5–6, g. 252, t. 84; f. 200, ts. 1, g. 50, t. 126, g. 309, g. 464, t. 30–33, f. 201, ts. 1, g. 169, t. 56–57; f. 275, ts. 1, g. 25, t. 1–5, g. 42, t. 219, g. 131, t. 14, 25, 72, 131, 25; f. 314, ts. 1, g.

- 34; f. 314, ts. 1, g. 34, t. 219; f. 370, ts. 1, g. 40, t. 18–19, g. 40, t. 3; f. 1021, ts. 2, g. 964A, t. 39 (In Armenian).
- Hayastane mijazgayin divanagitutyan yev sovetakan artakin kaghakanutyan pastatghterum (1828–1923), khmb. Dj. Kirakosyan, Yerevan, 1972 (In Armenian).
- Hovannisian R. Hayastani Hanrapetutyun, h. I. Arajin tarin. 1918–1919, Yerevan, 2005 (In Armenian).
- Hovannisian R. The Republic of Armenia, vol. I, III, Berkeley & Los Angeles, 1971, 1996.
- Ishkanyan E. Lernayin Gharabaghe 1917–1920 tt., Yerevan, 1999 (In Armenian).
- Khachatryan K., Sukiasyan H., Badalyan G. Haykakan taratsknere Turkiayin yev Khorhrdayin Adrbechanin 1920–1930-akan tvakannerin, Yerevan, 2020 (In Armenian).
- Khatisyan A. Hayastani Hanrapetutyun dsagumn u zargatcume, Beirut, 1968 (In Armenian).
- Kisibekyan A. Lernayin Gharabaghe yev nra kentron Shushin minchev petrvarian heghapakhutyune 1917 t. (hamarot aknark), Yerevan, HAA, f. 314, ts. 1, g. 34 (In Armenian).
- Makhmourian G. Angliakan razmakan varchakarge Andrkovkasum yev Hayastani karavarutyune (1918 t. dektember – 1919 t. ogostos) – HH GAA “Lraber hasarakakan gutyutyunneri”, 2001, № 2 (In Armenian).
- Makhmourian G. Book Review – Eprikyan Armine, Nakhijevan in 1917–1921.– “Review of Armenian Studies” (Yerevan), 2020, № 3.
- Makhmourian G. Gubernatorstvo Karabakh-Zangezur i britanskaya politika 1918–1919 gg. v Karabakhe.– Shushin hayots kaghakakrtutyan orran, Shushii azatagrmn 15-rd taredartzin nvirvads gitazhoghovi nyuter, Yerevan, 2007 (In Russian).
- Makhmourian G. Politika Velikobritanii v Armenii I Zakavkazye v 1918–1920 tt., Bremya belogo cheloveka. Yerevan, 2002 (In Russian).
- Makhmourian G. Shushi 1919–1920 gg. v dokumentakh Gosdepartamenta SSHA i Natsinal’nogo arkhiva Armenii. – Adrbedjani petakan ahabekchutyune yev etnikakan ztumneri kaghakakanutyune Lernayin Gharabaghi dem. Mijazgayin gitagordsnakan konferansi zekutsumner, Shushi, 2010 (In Russian).
- Melik-Yolchyan S. Bakvi herosamarte. – “Hayrenik” (Boston), 1925, tiv 12 (In Armenian).
- Nagornyi Karabagh v 1918–1923 tt. Sbornik dokumentov i materialov. Otv. red. V. A. Mikayelyan. Erevan, 1992 (In Russian).
- Nakhijevan-Sharure 1918-1921 tt., pastatghter yev nyuter.– “Banber Hayastani arkhivneri”, 1993, № 1–2 (In Armenian).
- Nassibian A. Britain and the Armenian Question 1915–1923. London, 1984.
- Petrosyan G. Hayastani Hanrapetutyun haraberutyunnere Rusastani voch khorhrdayin petakan kazmavorumneri het (1918–1920 tt.), Yerevan, 2006 (In Armenian).
- Simonyan A. Zangezuri goyamarte 1917–1921 tt. Yerevan, 2017 (In Armenian).
- Simonyan H. Turk-haykakan haraberutyunneri patmutyunits, Yerevan, 1991 (In Armenian).
- Simonyan H. Andraniki zhamanake, girk B, Yerevan, 1996 (In Armenian).
- Tumyan H. Depkere Lernayin Gharabaghun 1917–1920 (patmakan aknark), Yerevan, 2008 (In Armenian).
- Vratsyan S. Hayastani Hanrapetutyun, Yerevan, 1993 (In Armenian).
- <http://www.irates.am/hy/1603395736>

https://evo-rus.com/avto/exluzive/kurginyan-pashinyan-agent-kotorogopostavili-tolko-s-odnoj-tselyu.html?utm_source=yxnews&utm_medium=desktop
<https://www.lragir.am/2011/06/10/49200/>

АНТИАРМЯНСКАЯ ПОЛИТИКА ВЕЛИКОБРИТАНИИ ПО КАРАБАХСКОМУ ВОПРОСУ (1918–1920 ГГ.) И СОВРЕМЕННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ

АРМЕН АСРЯН

Резюме

Ключевые слова: Закавказье, Великобритания, Карабах, Азербайджан, национальный совет, оккупационный, Республика Армения, самоопределение, правовой, армянский народ, интерес, борьба, регион, политика.

Армянский народ был полон надежд на то, что после капитуляции Турции в Первой мировой войне, после размещения войск союзников в Закавказье армянские территории Западной Армении и Закавказья войдут в состав Первой Республики Армения. Однако армянский народ испытал очередное разочарование.

В 1918–1920 гг. Великобритания, занимавшая доминирующее положение в Закавказье, проигнорировав обещания, данные ею армянам во время войны и вклад армян в победу союзников, заняла антиармянскую позицию в вопросе Карабаха. Оказывая постоянное давление на Армению и Арцах, Англия добивалась установления господства Азербайджана над Карабахом, однако бескомпромиссная позиция и решительное сопротивление армян Арцаха сорвали англо-азербайджанский план.

Антиармянская позиция Великобритании была обусловлена ее стратегическими планами. Главной целью Британии в Закавказье было установление контроля над экономической и военно-политической жизнью региона, вытеснение России из него и с Востока в целом. Для достижения этой важной цели она выбрала союзников – своего недавнего противника в войне – Турцию, и созданный с помощью последней Азербайджан, исходя из их военно-экономического потенциала и антироссийской позиции.

В наше время (с 1988 года), когда армяне Карабаха ведут борьбу за воссоединение с Арменией, от которой Карабах был отрезан и передан Азербайджану 5 июля 1921 г. с помощью Советской России, Великобритания вновь занимает антиармянскую позицию в вопросе Карабаха. Она всемерно поддерживает агрессивные действия Азербайджана и его союзника Турции. Позиция Великобритании исходит из ее политических и экономических интересов. Она имеет значительную долю от наиболее прибыльных азербайджанских нефтяных месторождений, а также от нефтепровода Баку–Тбилиси–Джейхан, сданного в эксплуатацию в 2006 г. благодаря ее

активным усилиям (30% акций нефтепровода принадлежит английской компании “British Petroleum”).

Антиармянская и проазербайджанская политика Великобритании усилилась во время второй Карабахской войны, начавшейся 27 сентября 2020 года с нападения Азербайджана на Нагорно-Карабахскую Республику (Республику Арцах). Британские компании оказали поддержку Азербайджану во время войны, подписали с ним новые экономические соглашения а также предоставили карты заминированных территорий. В начале октября 2020 года на заседании Совета Безопасности ООН Великобритания приостановила действие резолюции, представленной сопредседателями Минской группы, призывавшей к прекращению войны. Тем самым Англия поддержала войну, вмешательство в нее третьих стран и привлечение террористических группировок.

В очередной раз Великобритания предала демократию, справедливость и право наций на самоопределение, несмотря на то, что это государство публично выступает защитником указанных ценностей.

Армен Асрян – к. и. н., доцент, главный специалист Центра оценки и тестирования МОНКС РА. Научные интересы: Геноцид армян, история Первой Республики Армения, жизнь и деятельность ее основателя Арама Манукяна. Автор 2 монографий, более 30 научно-методических статей, 1 учебного пособия, сборника тестов и соавтор 1 учебного пособия. asryan.arm@gmail.com

THE ANTI-ARMENIAN POLITICS OF GREAT BRITAIN IN THE KARABAKH ISSUE (1918–1920) AND CONTEMPORARY SITUATION

ARMEN ASRYAN

Summary

Key words: Transcaucasia, Great Britain, Karabakh, Azerbaijan, National Council, occupational, Republic of Armenia, self-determination, legal, Armenian people, interest, struggle, region, politics.

The Armenian people were hopeful that after the capitulation of Turkey in the First World War (WWI) and the dislocation of the Allies troops in Transcaucasia, territories of Western Armenia and Transcaucasia would be included within the First Republic of Armenia. However, the Armenian people experienced another disappointment.

In 1918–1920, Great Britain, who had gained dominance in Transcaucasia, ignoring the promises given to the Armenians during the war and their particular contribution to the victory of the Allies, adopted anti-Armenian

attitude towards the Karabakh conflict. By constant pressure on the Republic of Armenia and Artsakh, the British strived to achieve hegemony of Azerbaijan over Karabakh, nevertheless, the uncompromising stance and unwavering resistance of the Armenians of Artsakh thwarted the anglo-azerbaijani plan.

The anti-Armenian attitude of Great Britain was shaped by its strategic plans. Its main purpose in Transcaucasia was to gain control over the economic and military-political life and withdraw Russia from the region and the East in general. With the aim to carry out this important plan, it chose as an ally its recent rival in e WWI – Turkey, and Azerbaijan, which was created with the latter's help. This selection was influenced by their military-economic potential and anti-Russian attitude.

Nowadays (since 1988) when the Armenians of Karabakh struggle for their reunion with Armenia, from which Karabakh was cut off and annexed to Azerbaijan with the help of Soviet Russia on July 5, 1921, the British adopted anti-Armenian attitude towards the Karabakh conflict once again. They supported the aggressive actions of Azerbaijan and its ally Turkey by all means. The United Kingdom's attitude proceeds from its political and economic interests. The United Kingdom has a large share of Azerbaijan's most profitable oil mines, as well as the Baku–Tbilisi–Ceyhan oil pipeline, which was put into operation in 2006 due to its active efforts (30% of the shares in the pipeline are owned by British Petroleum).

The anti-Armenian and pro-Azerbaijani policy of Great Britain activated during the Second Karabakh War, which began on September 27, 2020, by Azerbaijan's aggression against the Nagorno-Karabakh Republic (the Republic of Artsakh). British companies expressed their support to Azerbaijan during this war have signed new economic agreements as well as have provided the other side with the maps of mined areas. In October, 2020, during the session in the UN Security Council, the UK suspended resolution of the OSCE Minsk Group member countries with an appeal to stop the war. Hence, the UK supported both war, intervention of the third party countries and terroristic groups in it.

Thus, England once again betrayed democracy, justice, right of nations to self-determination, though the United Kingdom publicly presents itself as a protector of these values.

Armen Asryan – Associate Professor, Senior Specialist at Assessment and Testing Center of the RA ESCS. Scientific interests: the Armenian Genocide, history of the First Republic of Armenia and the life and activity of its founder Aram Manukyan. Author of 2 monographs, over 30 scientific-methodological articles, 1 textbook and test collection, as well as coauthor of 1 manual.
asryan.arm@gmail.com